

ТРАНСФОРМАЦІЯ НАТО ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПОЗИЦІЇ РФ

У статті автор розглядає процес трансформації НАТО крізь призму національної безпеки РФ. Особлива увага приділяється позиції Росії щодо розширення НАТО на Схід, відповідно до її внутрішньополітичної ситуації та зовнішньополітичних пріоритетів протягом 1991-2009 рр. Аналізується документально-правова база та подаються оціночні коментарі даного процесу керівниками США та Росії.

Ключові слова: трансформація НАТО, розширення на Схід, національна безпека, Російська Федерація, США, пострадянський простір.

В статье автор рассматривает процесс трансформации НАТО через призму национальной безопасности РФ. Особое внимание уделяется позиции России относительно расширения НАТО на Восток в соответствии с её внутреннеполитической ситуацией и внешнеполитическими приоритетами на протяжении 1991-2009 гг. Анализируется документально-правовая база и подаются оценочные комментарии к данному процессу глав США и России.

Ключевые слова: трансформация НАТО, расширение на Восток, национальная безопасность, Российская Федерация, США, постсоветское пространство.

In article the author describes process of transformation of the NATO through a prism of national safety of the Russian Federation. The special attention is given a position of Russia concerning expansion of the NATO on the East, according to her internal policy situation and foreign policy priorities during 1991-2009. The documentary – legal base is analyzed, and estimated comments to the given process of heads the USA and Russia move.

Key words: transformation of the NATO, expansion on the East, national safety, the Russian Federation, the USA, the post Soviet space.

Питання щодо ролі і місця організації Північноатлантичного договору (НАТО) після закінчення холодної війни й досі залишається відкритим. Трансформація Альянсу, а фактично – процес розширення НАТО на Схід, її неспинне наближення до російських кордонів, входить до центрального кола питань зовнішньої політики і політики безпеки РФ протягом усіх років незалежності. Актуальність вивчення даної теми зумовлюється необхідністю вивчення еволюції позиції Росії щодо цих процесів, оскільки саме вони впливають на подальший розвиток відносин двох геополітичних лідерів РФ і США, і є одним із визначальних моментів забезпечення безпеки євроатлантичного простору та побудови нової системи міжнародних відносин постконфронтаційного періоду.

Дана проблематика зумовила визначення основних завдань цього дослідження: розглянути процес трансформації НАТО крізь призму загрози безпеці РФ; проаналізувати вплив цих процесів на вироблення основоположних документів зовніш-

ньополітичного курсу РФ та на розвиток відносин Росія – США; висвітлити еволюцію поглядів представників російської політичної еліти на проблему збереження та розширення Альянсу.

Дослідження нової ролі НАТО в умовах формування постбіполярної системи міжнародних відносин є предметом комплексних досліджень вітчизняних науковців: Г. Перепелиці, О. Подворної, Д. Бондаренко, С. Солодкого, В. Орлик. Проблема наближення НАТО до російських кордонів є науковою розробкою таких російських фахівців, як А. Уткін, В. Білоус, В. Донцов, А. Добринін, Н. Загладин, С. Картушина, А. Пушкова. Для аналізу перспектив взаємодії США і Росії у сфері глобальної безпеки важливим стало вивчення робіт експертів-політологів, які мають безпосередній вплив на формування основ зовнішньополітичного курсу США: З. Бжезинського, Г. Кісінджера та ін.

Початок 90-х років ХХ століття розпочав у світі еру глобальних змін. Проте, незважаючи на закінчення періоду конфронтації, проблеми

безпеки залишалися актуальними, особливо в контексті спалаху низки регіональних конфліктів, зокрема в колишній Югославії та на пострадянському просторі (далі – ПРП). На відміну від Організації Варшавського Договору (ОВД), НАТО не пішла на саморозпуск. Навпаки, США та їхні найближчі європейські союзники вжили активних заходів, які забезпечили нарощування потенціалу Північноатлантичного альянсу. Відповідно, розширювався спектр задач НАТО, які, у першу чергу, на думку Вашингтона, повинні були відповідати викликам міжнародній безпеці, що виникли після закінчення біполярної конфронтації. Головними з них стали: колективна безпека, проведення операцій, спрямованих на запобігання конфліктів і врегулювання криз, миротворчість, антитерористична діяльність, контроль над озброєнням, роззброєнням та нерозповсюдженням зброї масового знищення і засобів їх доставки, розміщення і розгортання військових сил НАТО на всій території Альянсу та за межами національних територій у мирний час задля гнучкого та мобільного реагування на ризики, пов'язані з розповсюдженням ядерної, біологічної та хімічної зброї, розвиток широкомасштабного партнерства і співробітництва та відкритість Альянсу для вступу нових членів [1]. Цей зсув у цілях і задачах діяльності Альянсу був офіційно зафіксований у Стратегічних концепціях НАТО 1991 та 1999 рр.

Найважливішим проектом підтримки життєдіяльності євроатлантичних механізмів стало форсування розширення Альянсу. Альянс став посилено нарощувати свої ряди і збільшувати військовий потенціал саме за рахунок країн Центральної і Східної Європи (далі – ЦСЄ).

У 1994 р. Північноатлантичний союз висловився щодо прийому Угорщини, Польщі та Чехії, а вже 12 березня 1999 року під час першої хвилі розширення НАТО ці країни набули статусу членів.

2 квітня 2004 року пройшла друга хвиля розширення Організації Північноатлантичного договору. «Ласкаво просимо до найбільшого і найуспішнішого альянсу в історії» [2]. Такими словами держсекретар Сполучених Штатів Америки Колін Пауелл привітав вступ нових держав до НАТО: Латвії, Литви, Словаччини, Словенії та Естонії.

Але Росія розуміла, що трансформація НАТО, а фактично її просування до російських кордонів, включало дві головні складові зовнішньої політики США: забезпечення присутності і лідерства США в Європі та спроба Сполучених Штатів закріпити монополярну модель на достатньо тривалий термін [3].

У Росії в перші посткомуністичні роки панувала атмосфера ейфорії та ілюзії щодо майбутніх відносин із США. Російська дипломатія на той час фактично повністю виявлялася дезорієнтованою через відсутність нової чіткої державної доктрини і національної ідеї й, по суті, йшла у фарватері зовнішньої політики західних

країн під прапором антикомунізму (хоча пасивність російської дипломатії пояснювалася в певній мірі в той час внутрішньою нестабільністю) [4]. Дипломатія Росії виходила з того, що найбільше інтересам Росії буде відповідати її участь у побудові нового світопорядку в якості партнера розвинутих країн Заходу, особливо США [5]. Але, враховуючи економічну слабкість і внутрішню нестабільність, Росія могла претендувати лише на місце молодшого партнера. Переоцінка зовнішньополітичних орієнтирів відбулась у 1993 році, і головним чином на це вплинуло рішення про розширення НАТО. Росія втрачала свій престиж і вплив на світовій арені багато в чому завдяки політиці «медового місяця» зі США.

Із приходом на початку 1996 року Є. Примакова на посаду міністра закордонних справ зовнішня політика Росії ставала більш прагматичною, спрямовувалась на багатополосний розвиток світового співтовариства, на посилення ролі Росії у міжнародних відносинах і одночасно доволі жорстоко відстоювала національні інтереси Росії там, де це було необхідно і можливо. Якщо наприкінці 1991 року вважалося, що Росія і США зможуть співробітничати в глобальних масштабах, то, хоча й на кінець 1998 року це співробітництво і важко було назвати конфронтацією, але градус російсько-американських відносин значно знизився.

У 90-х рр. ХХ ст. головним питанням у стосунках двох держав стало вирішення подальшої долі країн ЦСЄ. Цей регіон традиційно був важливою складовою зносин США спочатку з СРСР, а потім з Росією.

Політика Росії в регіоні ЦСЄ представлена в 4-х зовнішньополітичних доктринах Москви (дві радянські: доктрини Брежнєва і Квіцінського, та дві російські: доктрини Козирєва та Примакова). Саме вони і вплинули на процес розширення НАТО на Схід. За доктриною Козирєва Центральна Європа стала предметом гри в змаганні із Заходом, і Москва вимагала собі право не дати витіснити себе з регіону ЦСЄ. Зовнішня політика Козирєва в 1992-1993 роках виходила з впевненості в тому, що Росія буде здатна відновити свій статус великої держави, спираючись на стратегічне партнерство не так з інтеграційними структурами Заходу – НАТО та ЄС, як з США. Його плани щодо розширення НАТО були сприйняті як політична зрада, демонстрація ворожості і загроза безпеці Росії. На початку 1994 року в промові до російського парламенту Б. Єльцин попередив, що Росія протидіятиме розширенню НАТО. При цьому не були дезавуовані раніше зроблені заяви про відсутність у Росії приводів вважати Альянс супротивником, що ставило російську дипломатію в невідгідне двозначне становище.

Метою Північноатлантичного альянсу на той час стало завдання перекопати Росію прийняти розширення. Вагому підтримку Альянсу надавали США на чолі з керівником Держдепартаменту

М. Олбрайт та її тодішнім заступником С. Телботтом. Американська позиція, яку вони озвучували, була приблизно така: Росія не зможе перешкодити процесу розширення, адже оновлена НАТО не спрямована проти будь-якої країни, її метою є лише подальше розширення демократії та стабільності, а також зміцнення безпеки в Європі. У результаті виник один з варіантів того циклу взаємного непорозуміння, який відомий дослідникам міжнародної політики як «спіральна модель», за якої кожна зі сторін вважає свої дії законними, такими, які носять оборонний характер; тоді ж, як аналогічні дії сприймаються іншою стороною як щось недозволене, агресивне і небезпечне [6].

Згладжувати наслідки небезпечної для національних інтересів Росії зовнішньої політики А. Козирева довелося Є. Примакову. У 1996-1997 рр. Примаков, відповідно до своєї доктрини, реалізовував так звану «політику тиску» щодо запобігання процесу розширення НАТО, яка стала основою для переговорів-торгів з Альянсом. Висувалася навіть пропозиція «елегантного шантажу» – згода Росії на певні положення Договору з ПРО і згода США піти на певні поступки для Росії в Договорі СНО-2 щодо зменшення кількості ядерних боєголовок [7]. 1999 рік став апогеєм дипломатичної боротьби між США та Росією за перегляд Договору з ПРО.

У другій половині 1996 року ідея надання Росії особливого статусу у відносинах із НАТО набула форми пропозиції щодо підписання спеціальної хартії з Росією, яка була висунута держсекретарем США У. Крістофером. Росія між тим продовжувала жорстку «антирозширювальну риторичку», намагаючись призупинити розширення Альянсу (візити в 1996 році Є. Примова до країн ЦСЄ, де він намагався їх переконати в необхідності утримання від участі в НАТО; виступи 1997 року на Світовому економічному форумі в Давосі В. Черномирдіна та А. Чубайса щодо шкоди від розширення НАТО зносином Росії та Заходу) [8].

У період із січня по травень 1997 року відбулося 6 раундів переговорів Х. Солана – Є. Примаков, які закінчилися, за висловленнями обох сторін, успішно.

Серед головних вимог Росії були:

- формально-правовий обов'язковий характер документа щодо відносин Росії з НАТО (не було досягнуто, Основоположний Акт – політичний документ компромісного характеру);
- право вето при вирішенні НАТО важливих питань, що стосуються європейської безпеки (не було досягнуто, але в Основоположному Акті прописаний механізм консультацій, структура та функціонування Спільної Постійної Ради (СПР) НАТО – Росія, що гарантує Росії консультативну участь при вирішенні

питань європейської безпеки, які приймаються НАТО);

- перша хвиля розширення НАТО буде одночасно і останньою (не було досягнуто);
- НАТО не розміщуватиме ядерну зброю на території нових країн-членів (одне з ключових і найскладніших питань у ході переговорів (зобов'язання Альянсу не розміщувати ядерну зброю на території нових членів зараховують до успіху російської дипломатії);
- встановлення точних обмежень для кількості операційних частин НАТО в нових країнах-членах та обмеження у використанні військової інфраструктури нових країн-членів для діяльності НАТО (точні ліміти не були досягнуті, Альянс лише зобов'язався спиратися на мінімальну військову інфраструктуру);
- принциповий перегляд ДЗЗСЄ ще до розширення НАТО, який би врахував інтереси безпеки Росії в нових умовах (Договір не був адаптований до офіційного розширення НАТО, але було прийняте спільне зобов'язання адаптації ДЗЗСЄ) [9].

Процес розширення НАТО на Схід був визнаний Росією фактом підписання Основоположного акту про взаємні відносини, співробітництво та безпеку між Російською Федерацією і Організацією Північноатлантичного договору 27 травня 1997 року в Парижі. Так, згідно із досягнутою домовленістю, сторони заявили, що не розглядають один одного як супротивників і зобов'язуються не застосовувати силу чи загрозу її застосування. Згідно з документом була створена СПР Росія – НАТО, яка стала консультативним механізмом у вирішенні нагальних питань. Росія підкреслювала, що цей документ досяг головного – США і їх союзники по НАТО визнали необхідність враховувати інтереси і позиції Росії й пішли на задоволення законних вимог Москви, покликаних звести до мінімуму можливі негативні наслідки розширення НАТО. Таким чином, даний документ закладав реальні основи для ефективного військово-політичного партнерства Росії і НАТО. Але, фактично, документ був здатен лише у деякій мірі зменшити негативні наслідки трансформації Північноатлантичного альянсу (після підписання Основоположного акту представники адміністрації президента США виступили із заявами, у яких поставили під сумнів юридичну обов'язковість цього документа, а бомбардування Югославії, війна, розв'язана проти цієї країни в обхід РБ ООН, одразу дала підґрунтя зрозуміти, що ряд найважливіших положень цього акту не виконується). До того ж, у 1999 р. НАТО зобов'язалась не перевищувати показники озброєнь, встановлені Договором про звичайні

озброєні сили в Європі (ДЗОСЄ). Відступ країн-членів НАТО від цього зобов'язання змусило Росію призупинити своє членство в ДЗОСЄ [8].

Із вищезазначених подій виникає логічне питання: чи насправді трансформація НАТО направлена на зниження статусу РФ на геополітичній шахівниці? Офіційна точка зору з цього питання заявлена в Концепції національної безпеки РФ від 10 січня 2000 року, Концепції зовнішньої політики РФ від 11 липня 2008 року, у Військовій доктрині РФ від 21 квітня 2000 року та в Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року від 12 травня 2009 р., у яких говориться про персоналіфікацію Заходу як можливої загрози для російської національної безпеки. Росія кардинально змінила власну оцінку тенденцій сучасного розвитку системи міжнародних відносин. Москву хвилює формування двох протилежних течій у структурі геополітики на зламі ХХ і ХХІ століть. Одночасно зі становленням багатопольярного світу, яке підтримує Росія, спостерігаються спроби конструювання Вашингтоном «піраміди» міжнародних відносин, заснованих на домінуванні в міжнародному співтоваристві розвинутих західних країн на чолі із США, відносин, розрахованих на односторонні, насамперед на військово-силові засоби розв'язання ключових проблем світової політики всупереч загально визнаним нормам міжнародного права. Як наслідок, головними загрозами РФ визнаються: намагання окремих держав і міждержавних об'єднань принизити роль наявних механізмів забезпечення міжнародної безпеки, у першу чергу, ООН і ОБСЄ; небезпека послаблення політичного, економічного і військового впливу Росії у світі; зміцнення військово-політичних блоків і союзів, перш за все – поширення НАТО на Схід.

Головною загрозою для Росії, як зазначає Концепція національної безпеки РФ, є піднесення у ранг стратегічної доктрини перехід НАТО до практики силових дій за межами відповідальності Альянсу без санкції РБ ООН. За таких умов, найважливішим завданням РФ є здійснення стримування в інтересах запобігання агресії будь-якого масштабу, спрямованої проти неї та її союзників, у тому числі із застосуванням ядерної зброї. На такій основі робиться висновок, відповідно до якого Росія повинна володіти ядерними силами, здатними гарантовано забезпечити нанесення передбачених збитків будь-якій державі-агресору або коаліції держав у будь-яких умовах. У зв'язку з цим розширено сценарії можливого використання ядерної зброї. Зокрема, Російська Федерація залишає за собою право на застосування всіх сил і засобів, якими вона володіє (у тому числі і ядерних), у випадку необхідності відбиття збройної агресії, якщо всі інші заходи щодо вирішення конфлікту не досягли результатів.

У діючій Військовій доктрині у прямій формі підкреслюється: «Російська Федерація залишає за собою право на застосування ядерної зброї у відповідь на використання проти неї та (або) її

союзників ядерної та інших видів зброї масового знищення, а також у відповідь на широко-масштабну агресію із застосуванням звичайної зброї в критичних для національної безпеки РФ ситуаціях» [11].

Нова Військова доктрина, котра буде представлена президенту Росії Д. Медведеву до кінця 2009 року, допускає превентивний ядерний удар. І можливі рамки застосування цього удару значно розширюються: ядерна зброя може бути використана не тільки у великомасштабній війні, але й у регіональних і локальних конфліктах – залежно від обставини та намірів суперника. Не виключається й нанесення превентивних ядерних ударів по агресору. Нині триває робота над проектом документа. У ньому будуть прописані нові загрози для Росії. Серед них – просування НАТО на Схід, активізація військової діяльності Альянсу, розповсюдження зброї масового ураження та міжнародний тероризм.

Концепція зовнішньої політики Російської Федерації містить персональне звернення на адресу НАТО: «...з цілого ряду параметрів нинішні політичні та військові установки НАТО не збігаються з інтересами безпеки Російської Федерації, а іноді прямо суперечать їм. У першу чергу це стосується положень нової стратегічної концепції НАТО, яка не виключає ведення силових операцій поза зоною дії Вашингтонського договору без санкції Ради Безпеки ООН. Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО» [12].

У Стратегії національної безпеки РФ до 2020 року говориться, що визначальним чинником у відносинах із Організацією Північноатлантичного договору залишиться неприйнятність для Росії планів просування військової інфраструктури Альянсу до її кордонів і спроби надання йому глобальних функцій, що йдуть врозріз з нормами міжнародного права. Росія готова до розвитку зносин із Організацією Північноатлантичного договору на основі рівноправ'я та в інтересах зміцнення загальної безпеки в Євроатлантичному регіоні.

Варто зазначити, що в російському співтоваристві політиків і експертів існували і продовжують існувати різні, багато в чому діаметрально протилежні точки зору з приводу трансформації НАТО та її наближення до кордонів Російської Федерації. Одні вважають, що експансія Альянсу створює безпосередню військову загрозу для Росії з боку Заходу, метою якого є економічне закабалення і розчленування країни [13], тоді як на протилежному фланзі багато хто вважає, що розширення НАТО є закономірною відповіддю на «імперські амбіції» або «імперську ностальгію» Москви [14].

Адміністрація новообраного президента США Барака Обами не вважає, що НАТО повинна бути глобальною організацією оборони і безпеки. НАТО має забезпечувати «ефективну підтримку», служити опорним пунктом для нарощування сил,

збору розвідувальних даних, розміщення військово-вих баз. Співробітники адміністрації вважають, що формування союзниками сучасних, гнучких і взаємно підкріплюючих сил дозволить зберегти надійну євроатлантичну систему безпеки.

Але якими б вітними не були заяви президента США Барака Обами, у правлячих колах Росії не розуміють реальної причини розширення НАТО на Схід. Про це заявив перший заступник прес-секретаря президента Росії Дмитра Медведєва Дмитро Песков: «Росія не може зрозуміти всі ті пояснення, згідно з якими трансформація НАТО приведе до просування демократії і стабільності... Москва, як і раніше, не бачать жодного зв'язку між демократією, стабільністю і базами НАТО на території низки країн біля наших кордонів... США і Росія опинилися на межі холодної війни, визнавши, що між двома країнами є розбіжності і конфлікти інтересів» [15].

На конференції у Військовій Академії начальник Генерального штабу Збройних сил РФ генерал армії Юрій Балуєвський заявив: «У разі загрози національній безпеці Росії або її союзників РФ застосує свої збройні сили, зокрема ядерні. Сьогодні Росія перебуває на вістрі нових загроз і суперечностей, таких як міжнародний тероризм, наркоторгівля, прагнення до гегемонії деяких країн, мілітаризація політичних режимів та ін. Ми повинні створити такі збройні сили, які відповідатимуть всім діючим і майбутнім загрозам національній безпеці Росії. Цим шляхом ми зараз йдемо» [16].

Глава МЗС Росії Сергій Лавров називає плани з розширення НАТО «не відповідними реаліям сучасності». Міністр закордонних справ РФ підкреслює, що найкращий спосіб зняти занепокоєння Росії щодо ПРО – відмовитися від планів її розгортання в Європі. Також Сергій Лавров заявив, що розширення НАТО не сприяє безпеці в Європі. Він відзначив, що не можна забезпечувати власну безпеку за рахунок безпеки інших держав. «У сучасному світі з реальними загрозами треба боротися не механічним розширенням, а об'єднанням зусиль. Розширення НАТО в тому вигляді, у якому воно зараз відбувається, відображає логіку збереження і зміцнення розділових ліній в Європі» [17].

Прем'єр-міністр РФ Володимир Путін на всіх зустрічах із представниками НАТО підкреслює, що подальше поширення Альянсу є перешкодою на шляху до їхньої співпраці. «Розширення НАТО, яке триває, створення військової інфраструктури на території нових членів, криза навколо ДЗСЄ, Косово, плани розміщення в Європі елементів ПРО США – усе це не працює на зміцнення передбачуваності і довіри в нашій співпраці, й аж ніяк не сприяє її переходу до нової якості» [18]. Політик увесь час наголошує: «... розширення блоку – це тільки зведення нових кордонів у

Європі, нових берлінських стін, цього разу невидимих, але не менш небезпечних. Військово-політичні блоки ведуть до обмеження суверенітету будь-якої країни-учасниці, і виникає внутрішня дисципліна казармового типу» [19]. В. Путін застеріг, що подальше розширення Альянсу на Схід Росія сприйматиме як безпосередню загрозу безпеці країни [20].

Твердою є позиція Дмитра Rogozina – постійного представника Росії в НАТО, що була висловлена під час зустрічі з генсеком НАТО у жовтні 2009 р. На його думку, на найближчі 10-15 років розширення НАТО на Схід призупинилося. І причина не стільки у твердій позиції Росії з цього питання, а скоріше в складній ситуації, що склалась у західному військовому співтоваристві [21].

Підсумувавши, можна сказати, що курс НАТО на постійне розширення чисельності Альянсу має багатовекторну направленість. Вище керівництво НАТО не розглядає можливість ядерної чи звичайної війни проти Росії в якості реалістичного сценарію, оскільки загроза не може вважатися реалістичною до тих пір, поки у РФ є можливість використовувати ядерну зброю у відповідь на застосування сили з боку Альянсу. Тому загрозу безпеці Росії, викликану розширенням НАТО, не слід розглядати буквально як підготовку до війни за балканським сценарієм. Але, безперечно, подальше просування НАТО до кордонів РФ, матиме вельми негативні політичні наслідки. Це стане відчутно обмежувати політичну свободу дій Росії на ПРП, нанесе збиток економічним і гуманітарним зв'язкам і транзиту через СНД, збільшить загальну уразливість військово-політичного положення. До того ж, з боку Альянсу не виключені дії, направлені проти країн-союзників і партнерів РФ або підтримуваних нею рухів і недержавних анклавів. Це може ущемити зовнішні інтереси Росії в прилеглий до її меж зоні безпеки, викликати ескалацію політичної напруженості. У цьому плані трансформація НАТО від стратегії колективної оборони території країн-членів до активного виборчого втручання поза зоною відповідальності не заспокоює Росію. Тим не менш, розширення силового потенціалу НАТО і демонстрація його войовничих намірів у більш віддаленій перспективі можуть свідчити про наміри здійснити переділ території Росії.

Отже, трансформація НАТО, яка автоматично стала запорукою поступового утворення «Кільця анаконди» навколо території Росії, непокоїть її з першого дня проголошення незалежності. На сьогодні недостатньо розвинулися її відносини з Альянсом, і в них ще немає того ступеня довіри, який міг би дозволити Росії бути спокійною за власну національну безпеку. Допоки НАТО залишається в тій формі, у якій є зараз, доти Росія з тривогою буде дивитися на її розширення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Організація Північноатлантичного договору: зміст і характер діяльності. Північноатлантичний альянс на зламі ХХ-ХХІ ст. Нова стратегічна концепція: Закарпатська обласна державна адміністрація. – Режим доступу до док.: <http://www.carpathia.gov.ua/ua/130.htm>.
2. Росія сприйме наближення НАТО як пряму загрозу – Путін // Українська правда. – 04.04.2008. – Режим доступу до газ.: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/4/74176.htm>.
3. Кобринская И. Политика США в Центральной и Восточной Европе / И. Кобринская // США – Канада: ЭПИ. – 2000. – № 2. – С. 67.
4. Добрынин А. Наши отношения с США / А. Добрынин // Международная жизнь. – 1997. – № 8. – С. 11.
5. Загладин Н. «Новый мировой беспорядок» и внешняя политика России / Н. Загладин // МЭиМО. – 2000. – № 1. – С. 17.
6. Мэнделбаум М. Российская внешняя политика в исторической перспективе / М. Мэнделбаум // США: ЭПИ. – 1998. – № 9. – С. 51-52.
7. Белоус В., Донцов В. Что будет с Договором по ПРО? / В. Белоус, В. Донцов // Независимая газета. – 1999. – № 52. – С. 8.
8. Пушков А. Неубедительность натовской аргументации очевидна, компромисс все еще возможен / А. Пушков // Международная жизнь. – 1997. – № 3. – С. 9.
9. Подворна О. Вплив процесу розширення НАТО на стосунки США та Росії / О. Подворна. – Режим доступу до док.: <http://www.ekpu.lublin.pl/naukidni/podworna/podworna.html>.
10. ДОВСЕ: реальность и мифы. – Красная звезда. – 2008. – 16 апр.
11. Официальный сайт Министерства иностранных дел Российской Федерации. Россия в системе международных отношений. основополагающие документы по внутренней и внешней политике России. – Режим доступу до док.: <http://www.mid.ru/ns-osndoc.nsf/osndd>.
12. Там само.
13. Каргушина С. Сближение у барьера: (Об отношениях России и НАТО) / С. Каргушина // Новое время. – 2000. – № 26. – С. 28.
14. Бондаренко Д. Сучасне геополітичне значення НАТО: розширення чи розпад? / Д. Бондаренко // Персонал. – 2006. – № 9. – С. 36.
15. У Москві не розуміють причини розширення НАТО на Схід. – Режим доступу: <http://www.unian.net/ukr/news-237356.html>.
16. У разі загрози Росія використає ядерну зброю // Інформаційне агентство УНІАН. – 19.01.2008. – Режим доступу до журн.: <http://www.unian.net/ukr/news/news-231669.html>.
17. Глава МЗС РФ вважає, що розширення НАТО не відповідає реаліям сучасності // Інформаційне агентство УНІАН. – 27.03.2008. – Режим доступу до журн.: <http://www.unian.net/ukr/news/news-243424.html>.
18. Росія сприйме наближення НАТО як пряму загрозу – Путін // Українська правда. – 04.04.2008. – Режим доступу до газ.: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/4/4/74176.htm>.
19. Путін: Розширення НАТО – зведення нових берлінських стін // Новинар. – 01.06.2008. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/world/28437>.
20. Putin says NATO enlargement «direct threat» // Xinhua News Agency. – Режим доступу до док.: http://news.xinhuanet.com/english/200804/04/content_7920815.htm.
21. Рогозин: расширение НАТО на Восток «захлебнулось» // Телеканал «Вести», эфир от 10 ноября 2009 года, 17:52. – Режим доступу до телеканалу: <http://www.vesti.ru/doc.html?id=325055&cid=520>.

Рецензенти: д.політ.н., проф. М.С. Иванов;
д.і.н., проф. Ю.В. Котляр.

© Шевчук О.В., Бочкарьова Т.Ю., 2009

Стаття надійшла до редколегії 27.11.2009 р.